

Kopczyński, Michał

„Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden”, Peter Englund, Stockholm 1989 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 81/1-2, 351-354

1990

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Może być źródłem ikonograficznym o uznanej wartości w zakresie dziejów kostiumologii, obyczajów, portretu i aktu dewocyjnego. Jeśli weźmiemy pod uwagę kryterium warunków powstawania przedstawienia obrazowego, to generalnie można je podzielić na: 1. źródła, których przedstawienia sporządzono wyłącznie z natury; 2. źródła, których przedstawienia sporządzono częściowo z natury, częściowo na podstawie przedstawienia obrazowego; 3. źródła, których przedstawienia wykonano wyłącznie na podstawie jednego lub większej liczby przedstawień obrazowych (por. s. 49). Każdy badacz przeszłości powinien uważać przy analizie przekazu ikonograficznego czy prezentuje jednorodny przedmiot odtwarzania.

Kowalski postuluje, by niezależnie od celów badawczych, kwestionariusz był jednakowy: „charakter dyscypliny naukowej nie powinien w jakimkolwiek stopniu ważyć na charakterze metod badawczych w początkach procedury badawczej. Określenie momentu rozzejścia się poszczególnych kierunków badawczych wyznaczają dopiero te pytania kwestionariusza, które łączą się z zagadnieniami bardziej szczegółowymi” (s. 26).

Książka niniejsza jest interesującą próbą zebrania i usystematyzowania dotychczasowych rozważań ikonograficznych. Autor nowocześnie prezentuje typologię polskich źródeł ikonograficznych, a równocześnie porusza zagadnienia kwestionariusza badawczego. W części trzeciej czytelnik zapoznaje się z pojęciem wiedzy pozaźródłowej, której kreatorem był przed laty J. Topolski. Właśnie ta wiedza historyka zostaje wykorzystana przy identyfikacji napisów towarzyszących polskimi źródłami ikonograficznymi XVII wieku. Poruszone w recenzji kwestie odnoszą się jedynie do zastrzeżeń natury marginalnej, które powstały w wyniku stosunkowo krótkiego rozwoju tej nauki w Polsce.

Janusz Hochleitner

Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Atlantis, Stockholm 1989, s. 344.

Okładkę książki (pracy doktorskiej powstałej w Uniwersytecie w Uppsali) zdobi rycina zaczerpnięta z dzieła siedemnastowiecznego dyplomaty szwedzkiego i członka rady państwa Scheringa Rosenhane „Hortus regius”. Przedstawia ona grozący zawaleniem dom o mocno porysowanej fasadzie. Symbolizuje on społeczeństwo, które podobnie jak budowla składa się z wielu współzależnych elementów i tak jak naruszenie każdego z nich może spowodować rozpad gmachu, tak i naruszenie skomplikowanej konstrukcji jaką jest społeczeństwo mogło, zgodnie z rozpowszechnionym wśród szlachty szwedzkiej poglądem spowodować chaos i katastrofę. Rycinę tę Pietera Holsteina młodszego traktować można jako symboliczne ujęcie przemian zaszłych w ideologii szlachty szwedzkiej w ciągu XVII w.¹ Przedmiotem rozważań autora jest szlachecka wizja społeczeństwa i jej zmiany w tym stuleciu.

We wstępie Englund nawiązuje do trwającej dyskusji nad charakterem nowej elity, wyniesionej do władzy w wyniku redukcji i przewrotu absolutystycznego z 1680 r. Pionier szwedzkiej historiografii marksistowskiej Per Nyström dowodził przed ponad pięćdziesięciu laty, że absolutyzm wyniósł do władzy liczną grupę ludzi pochodzenia mieszczańskiego i przez to stanowił decydujący krok na drodze do kapitalizmu. Z kolei Jan Lindgren, a także Perry Anderson

¹ Peter Englund jest również autorem popularnonaukowej monografii bitwy pod Połtawą, która okazała się bestsellerem w Szwecji w roku 1988: *Poltava. Berättelsen om en armes undergång*, Stockholm 1988.

uważają, że struktura społeczna Szwecji po 1680 r. miała nadal charakter feudalny². Badania nad składem stanu szlacheckiego i jego demografią dowodzą, że około 80% szlachty w końcu XVII w. to ludzie wywodzący się ze stanów niższych, nobilitowani w ciągu tego stulecia³. Powstaje pytanie, na które nie dają odpowiedzi badania nad pochodzeniem społecznym członków stanu: czy nowi jego członkowie ulegli feudalizacji, jak miało to miejsce w przypadku Francji⁴, czy też dostając się w szeregi szlachty zachowali swój światopogląd i spowodowali „zmieszczanie” tego stanu. Odpowiedź na to pytanie dać może, zdaniem Englund, jedynie analiza ideologii szlacheckiej, szczególnie zaś szlacheckich poglądów na społeczeństwo.

Swoje rozważania autor opiera na protokołach posiedzeń rady państwa i izby szlacheckiej riksdagu, pamfletach politycznych, uczonych rozprawach uniwersyteckich i literaturze pięknej. Najważniejsze źródło stanowią protokoły, gdyż w nich właśnie szukać należy argumentów, które akceptowane były przez większą część szlachty.

Cechami charakterystycznymi ideologii szlachty szwedzkiej w pierwszej połowie XVII w. były: funkcjonalny podział społeczeństwa na stany, z których każdy miał ściśle określone zadanie, niechęć do zajęć kupieckich jako niegodnych szlachcica, tradycjonalizm przejawiający się w wielkiej wadze przywiązywanej do argumentów historycznych, konserwatyzm dyktujący opinię, że każda zmiana jest zmianą na gorsze, patriarchalizm wyrażający się m.in. tym, iż stosunki pomiędzy członkami różnych stanów przedstawiano jako asymetryczne, lecz oparte na wzajemnej wymianie usług. O pozycji w społeczeństwie decydować miały nie obiektywne zdolności i zasługi jednostki, lecz przynależność stanowa. Podkreślano wprawdzie znaczenie indywidualnej cnoty, lecz była ona ściśle związana z urodzeniem. Funkcjonalny podział społeczeństwa na stany determinował pozostałe elementy. Antymerkantyzm był pochodną podziału funkcji w społeczeństwie, który wykluczał możliwość zajmowania się handlem przez szlachtę. Konserwatyzm wynikał z obawy, że każda zmiana może zachwiać istniejącym porządkiem społecznym, patriarchalizm był następstwem widzenia społeczeństwa jako konstrukcji hierarchicznej, w której nierówne wobec siebie stany były wzajemnie od siebie zależne. Antyindywidualizm wynika z interpretowania społeczeństwa jako konstrukcji statycznej.

Ideologia niniejsza szlachty szwedzkiej wykrystalizowała się dopiero w XVI w. Koncepcja podziału społeczeństwa na cztery stany (szlachta, duchowieństwo, mieszczaństwo i chłop) pojawiła się po raz pierwszy w czwartym dziesięcioleciu XV w., równocześnie z wielkim powstaniem chłopskim pod przywództwem Engelbrekta Engelbrektssona; to zdaniem autora tłumaczy wyodrębnienie wówczas chłopów jako czwartego stanu⁵. W koncepcjach wcześniejszych, sięgających połowy XIV w.,

² P. Nyström, *Historieskrivnings dilemma* I, [w:] *Historieskrivning dilemma*, Stockholm 1974 (tekst z roku 1937), w zmodyfikowanej wersji: *Reduktionen reviderad*, [w:] *I folkets tjänst. Historikern, journalisten ämbetsmannen Per Nyström*; J. Lindgren, *Den svenska militärstaten 1560—1720*, [w:] *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, Odense 1984; P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London 1977. Eli Heckscher wskazywał, że nowe rodziny, które skorzystały na redukcji i absolutyzmie już w następnej generacji wiązały się poprzez małżeństwa ze starymi rodami arystokratycznymi (*Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa t. I, cz. 1*, Stockholm 1936, s. 349 nn.).

³ I. Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner*, Lund 1981, s. 42.

⁴ B. Porschnev, *Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle*, Paris 1972.

⁵ Odmiennie genezę wyodrębnienia stanu chłopskiego widzi H. Schück, który uważa, że wyodrębnienie tego stanu było konsekwencją dążenia mieszczaństwa do odseparowania się od ogólnie pogardzanych chłopów (*The Riksdag: a History of the Swedish Parliament*, Stockholm 1987, s. 43).

wyróżniano jedynie trzy stany: duchowieństwo, szlachtę i pospólstwo (*allmoge*). Wysunięcie się szlachty na pierwsze miejsce w hierarchii nastąpiło w drugiej połowie XVI w., w czasach, które Englund charakteryzuje jako okres feudalizacji Szwecji⁶. Było ono następstwem zaangażowania się Szwecji w aktywną politykę zagraniczną w basenie Morza Bałtyckiego i związanego z tym wzrostu znaczenia szlachty, służącej w wojsku i na urzędach.

Masowe nobitacje XVII w. zmieniły nie tylko skład stanu, ale też wpłynęły na przekształcenie szlacheckiego obrazu społeczeństwa. Nie wszystkie czynniki składowe uległy zmianie. Szlachecką ideologię nadal cechował patriarchalny stosunek do chłopów i pesymistyczne nastawienie do wszelkich zmian. Zwiastunem przemian w tym ostatnim zakresie były dyskusje toczone w kręgach akademickich, podczas których negowano tezę o nieuchronnym starzeniu się świata i podważano autorytet tradycji także w zakresie prawodawstwa (Samuel Pufendorf)⁷. Poglądy te nie od razu jednak wpłynęły na opinię szlachecką, czego dowodzi waga przywiązywana do argumentów historycznych w dyskusjach rady i riksdagu. Konserwatyzm szlachty widoczny był szczególnie podczas dyskusji nad reformą prawa. Jak dowiodły badania Henrika Olssona (nie wspomniane przez autora), nawet w okresie absolutyzmu przekonanie o niewłaściwości tworzenia nowego prawa zachowało aktualność. Tym też należy tłumaczyć częste posługiwanie się przez Karola XI formułą „wyjaśnienia prawa” (*lagförklaring*) przy modyfikacji istniejących jak i wprowadzaniu w życie całkiem nowych zasad prawnych⁸. Wprawdzie komisja opracowująca nowe zasady prawne (*lagkommisionen*) otrzymała pełnomocnictwo do reformowania prawa, ale tradycyjny sposób myślenia o prawie był nadal zakorzeniony, a koncepcje Pufendorfa akceptowane były jedynie przez część szlachty⁹.

Dwa najważniejsze nowe elementy w szlacheckiej ideologii społecznej, które zdobyły sobie miejsce w drugiej połowie XVII w., to odrzucenie niechęci do tradycyjnych zajęć mieszczańskich, takich jak handel oraz zwycięstwo zasady, w myśl której o miejscu jednostki w społeczeństwie decyduje jej pozycja w służbie państwa i osobiste zasługi, a nie jak dotąd pochodzenie. Promerkantylne nastawienie szlachty było konsekwencją masowych nobilitacji, które w XVII w. objęły liczną grupę rodzimych mieszczan, wierzycieli korony i cudzoziemskich finansistów takich jak Louis De Geer, a także faktu, że około połowy członków stanu nie posiadało w ogóle ziemi. Upowszechnienie się pozytywnego nastawienia do handlu i działalności finansowej powodowało, że mieszczaństwu w nowej koncepcji społeczeństwa

⁶ Odmienne na genezę przywilejów szlachty szwedzkiej zapatruje się Sven A. Nilsson (*Kampen om de adliga privilegierna 1526—1594*, Lund 1952), który analizował przywileje ekonomiczne szlachty. Uważa on, że szlachta wywalczyła w XVI w. jedynie niewielkie ustępstwa ze strony korony w stosunku do swych żądań. Inny wreszcie pogląd zob. S. Jägerskiöld, *Adelsprivilegier i Sverige och Danmark*, „Historisk Tidskrift”, 1934, który wskazuje na zależność szwedzkich postulatów szlacheckich od duńskich pierwowzorów.

⁷ O znaczeniu myśli Pufendorfa dla kształtu absolutyzmu karolińskiego zob. S. Jägerskiöld, *Rätt och rättskipning i 1600-talets Sverige*, [w:] *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*, „Rättshistoriska Studier”. Nionde bandet, Stockholm 1984, s. 235 nn., 243; szkoda, że autor nie rozwinął tego zagadnienia i nie pokazał ścisłych związków, jakie istniały pomiędzy teoriami akademickimi a życiem politycznym. Zob. N. Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, Uppsala 1962.

⁸ H. Olsson, *Laguppfattning i Sverige under 1600- och det tidiga 1700-talet. En huvudlinje*, „Karolinska Förbundets Årsbok” 1968, s. 37—38.

⁹ O bliskich związkach pomiędzy Pufendorfem a przewodniczącym *lagkommisionen* Erikiem Lindschöldem zob. S. Jägerskiöld, *Erik Lindeman — Lindschöld 1*, „Karolinska Förbundets Årsbok” 1982.

pozostawiono jedynie drobny handel i produkcję na małą skalę. Autor zwraca uwagę na wytworzenie się w drugiej połowie XVII w. nowej koncepcji inwestowania. Inwestycje coraz częściej miały służyć pomnożeniu majątku jednostki, a nie być jedynie środkiem prowadzącym do podniesienia jej społecznego prestiżu dzięki inwestycjom w konsumpcję elitarną. Ta ostatnia była coraz głośniej potępiana. Znaczenie głosów krytycznych autor chyba jednak przecenia. Ich nasilenie dowodzi nie tyle zmiany w sposobie myślenia, ile faktu zwiększenia przez szlachtę nakładów na konsumpcję elitarną w drugiej połowie stulecia. Niektórzy z cytowanych przez Englunda krytyków sami prowadzili bardzo wystawny tryb życia, o czym zresztą autor wspomina¹⁰. Ważniejsze od krytyki są wyeksponowane przez Englunda głosy negujące sens konsumpcji elitarnej. Są one w XVII w. jeszcze nieliczne i trudno powiedzieć, jak liczna część szlachty gotowa się była pod nimi podpisać. Trudno orzec, czy zmniejszenie konsumpcji elitarnej było konsekwencją redukcji potencjału gospodarczego szlachty, czy też przemian ideologicznych.

Zwycięstwo zasady głoszącej prymat zasług nad urodzeniem było najważniejszą zmianą w obrębie światopoglądu szlachty szwedzkiej. Postulaty zmierzające w tym kierunku występowały już w pierwszej połowie stulecia, lecz prawdziwym przełomem okazało się dopiero wprowadzenie z inicjatywy niższej szlachty tabeli rang hierarchizującej osoby według pozycji w służbie państwa¹¹. W konsekwencji zamazywała się granica pomiędzy mieszczaństwem a szlachtą, pomimo że koncepcja podziału społeczeństwa na cztery stany była nadal żywa. Przynależność do szlachty coraz bardziej przestawała być określeniem funkcji jednostki w społeczeństwie, a stawała się potwierdzeniem jej wysokiej pozycji społecznej. Oznacza to, zdaniem autora, narodziny nowej, bardziej dynamicznej wizji społeczeństwa, w której miejsce stanów zaczęły zajmować klasy.

Szlachecka ideologia społeczna uległa w ciągu XVII w. daleko idącym przemianom. Część jej elementów pozostała jednak niezmienną. Nowa szlachta przejmowała je, lecz sama również wniosła nowe wartości takie, jak akceptacja działalności gospodarczej i zasady klasyfikacji ludzi wedle zasług. Nowa elita nie miała, jak chciał Nyström, charakteru burżuazyjnego. Jej ideologię można, zdaniem Englunda, określić mianem mieszanej. Nowi członkowie przyczynili się do zachowania feudalnego porządku społecznego (niezmienną stosunku do chłopów), ale też zapoczątkowali jego przemiany, które doprowadzić miały w stuleciach XVIII i XIX do rozpadu społeczeństwa stanowego¹².

Książka Englunda jest pozycją wartościową, wnoszącą nowe elementy do dyskusji nad charakterem elity rządzącej w Szwecji po r. 1680. Dużą jej zaletą jest komunikatywny styl autora. Praca zaopatrzona została w zwięzłe streszczenie w języku angielskim.

Michał Kopczyński

¹⁰ Przykładem Johan Gyllenstierna, który zrujnował się podczas swego poselstwa do Danii w 1680 r., choć dwanaście lat wcześniej z zapałem głosił tezę o konieczności dostosowywania wydatków do dochodów, i sekretarze kancelarii z otoczenia Karola XI, którzy w miarę zyskiwania wpływów politycznych gwałtownie zwiększali nakłady konsumpcyjne. E. Fries, *Teckningar ur den svenska familjelif i gamla tider*, Stockholm 1895, s. 187 nn.

¹¹ Trzeba pamiętać jednak, że arystokracja długo nie mogła pogodzić się z tym stanem rzeczy, nawet w XVIII w. M. Roberts, *Swedish Aristocracy in the 18th Century*, [w:] tenże, *Essays in Swedish History*, London 1967, s. 273, 281.

¹² Zob. S. Carlson, *Ständssamhälle och ståndspersoner 1700—1865. Studier rörande det svenska samhällets upplösning*, II wyd. Lund 1973; tenże, *The Dissolution of the Swedish Estates 1700—1865*, „The Journal of European Economic History” vol. I, 1972.